

ELEMENTE KANTIENE LA RAWLS ȘI NOZICK

Emanuel SOCACIU

Universitatea din București

This paper aims to analyze the competing claims put forward by John Rawls and Robert Nozick that their respective theories of justice are “Kantian”. The result is not an assessment of the quantity of Kantianism incorporated in the two theories, nor a judgment about which one of them is “truly” Kantian. Rather, the main effort here was to explore the ways in which different understandings of the same background moral theory led the two authors to radically different conclusions about what it means for a society to be just with regard to the distribution of goods.

Keywords: kantian constructivism, Rawls’ theory of justice, Nozick, autonomy, heteronomy, ordering in moral theories.

Kant, Rawls, Nozick

Prin publicarea celui de-al doilea său tratat despre cârmuire, John Locke a deschis calea pentru una dintre cele mai puternice și mai fructuoase tradiții de gândire în filosofia politică. Ceea ce îi unește pe autorii¹ care au aderat la această tradiție, dincolo de multele lucruri (importante) care îi despart, este credința că filosofia politică reprezintă o ramură a filosofiei morale. Obiectivul filosofiei politice este acela de a identifica și de a analiza aranjamentele sociale moralmente permise, precum și principiile (derivate printr-un argument moral) subiacente acestor aranjamente. În termenii lui Robert Nozick, “Filosofia morală fixează fundalul și limitele filosofiei politice. Ceea ce indivizii pot și ceea ce nu pot să-și facă unii altora limitează ceea ce pot să facă prin intermediul aparatului de stat sau să facă pentru a organiza un astfel de aparat”²

În termeni practici, faptul că teoria morală este considerată ca preliminară celei politice înseamnă că filosoful dornic să abordeze teme politice trebuie să fie, mai întâi, “înarmat” cu o teorie morală capabilă de a-i oferi instrumentele analitice cu care va opera. Dacă ne limităm la filosofia

¹ Printre care se numără, pentru a enumera doar câțiva, Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Thomas Paine, John Rawls, Robert Nozick, Jürgen Habermas sau Murray Rothbard.

² Nozick, Robert, *Anarhie, stat și utopie*, Humanitas, București, 1997, p. 47.

politică a ultimilor treizeci de ani, nu putem să nu remarcăm, chiar și la o privire sumară, izbitoarea convergență a preferințelor filosofilor politici pentru morală kantiană ca instrument menit să fixeze “fundalul și limitele” propriului lor demers. Autori aparținând unor stiluri filosofice foarte diferite și ale căror atașamente ideologice sunt aproape opuse (de exemplu, Robert Nozick și Jürgen Habermas), au apelat la concepte și premise kantiene în construcția propriilor teorii.

Identificarea motivelor pentru care morală kantiană a devenit instrumentul preferat pentru o clasă importantă de teorii politice contemporane nu se numără printre obiectivele acestui eseu. Totuși, pentru că subiectul este unul care merită reflecție și, mai mult, pentru că nu este lipsit de legătură cu argumentul pe care voi încerca să-l dezvolt, cred că merită să menționez o ipoteză convingătoare, aparținând lui William Galston³. Galston crede că explicația principală constă, pe de-o parte, în nemulțumirea pe care liberalismul postbelic a acumulat-o față de utilitarism, iar pe de altă parte în abandonarea de către gândirea de stânga a paradigmei marxiste. În aceste condiții, “Nu doar că filosofia practică a lui Kant este *tipul* adecvat de teorie morală ci, mai mult, este privită ca oferind *conținutul* adecvat. Concepția kantiană a persoanei morale ne permite să vorbim despre demnitatea și inviolabilitatea fiecărui individ și să înțelegem indivizii ca fiind purtători de drepturi în virtutea, pur și simplu, a umanității lor. Teoria morală kantiană oferă un fundament filosofic pentru derivarea autorității legitime și a principiilor raționale ale organizării sociale din ideile de libertate, egalitate și consimțământ dat în condiții de autonomie – adică din valorile predominante ale epocii noastre democratice”⁴.

Scopul încercării de față este de a analiza modul în care cele două teorii care au marcat, în bună măsură, cadrul dezbaterii în filosofia politică a ultimelor decenii, cele aparținând lui John Rawls și Robert Nozick, se revendică de la filosofia morală kantiană. Concepte și structuri argumentative kantiene sunt prezente la tot pasul, atât în construcția celor două teorii, cât și în “dialogul” dintre ele. În plus, remarcabil este și felul în care cei doi autori utilizează uneori același pasaj din opera lui Kant pentru a ilustra sau pentru a justifica teze ori concepte extrem de diferite. Spre exemplu, “atât Rawls, cât și Nozick cred că au capturat sensul celei de-a doua formule a imperativului categoric al lui Kant. Fiecare dintre ei argumentează că propria sa concepție fundamentală a persoanei morale oferă *cea mai bună interpretare*

³ Galston, William, “Moral Personality and Liberal Theory: John Rawls’s “Dewey Lectures””, *Political Theory*, vol. 10, nr. 4, 1982.

⁴ idem, pp. 492-93.

cu *putință* (italicele îmi aparțin – n.a.) a imperativului kantian de a trata persoanele ca scopuri în sine, și niciodată doar ca mijloace”⁵.

Înainte de a încheia această secțiune introductivă, sunt necesare câteva precizări cu privire la strategia pe care am adoptat-o. În primul rând, această lucrare nu încearcă să ofere o interpretare a filosofiei morale kantiene, și nici să decidă în favoarea vreuneia dintre interpretările concurente întâlnite în literatura de comentariu. Interesul principal se îndreaptă către teoriile lui Rawls și Nozick și către modul în care acestea își înțeleg apartenența la kantianism, și nu către filosofia lui Kant *per se*. A doua precizare se referă la un alt lucru pe care *nu* îl încerc aici. Poate că maniera de abordare care ar fi părut firească, la o primă vedere, ar fi fost aceea de a expune întâi elementele relevante ale doctrinei lui Kant și de a decide apoi care dintre cele două teorii se conformează mai bine “grilei” (cu alte cuvinte, care dintre cei doi autori “e mai kantian”). Dificultatea acestei abordări este însă aceea că ar asuma, în mod ilicit, faptul că proprietatea unei teorii de a fi “kantiană” constituie un merit intrinsec al acelei teorii. În plus, e greu de văzut cum ar putea fi ierarhizate diferitele teorii după “cantitatea de kantianism” pe care o înglobează sau cum s-ar putea determina cu precizie această cantitate. Precauția nu merge însă atât de departe până la a evita cu totul evidențierea punctuală a locurilor în care cred că maniera în care cei doi autori au utilizat concepte și structuri argumentative kantiene este una grăbită.

În privința teoriei lui Rawls, teza pe care voi încerca să o argumentez este aceea că există diferențe cruciale între interpretarea kantiană pe care autorul o oferă propriului demers în *A Theory of Justice*⁶ și cea din articolul ulterior *Kantian Constructivism in Moral Theory*⁷. Voi încerca să arăt că, la limită, putem vorbi despre două moduri în care teoria dreptății ca echitate își înțelege propria apartenență la paradigma kantiană. Rezultatul analizei, în cazul teoriei nozickiene a îndreptățirii, va fi unul sensibil diferit. Astfel, voi argumenta că legitimitatea revendicării teoriei lui Nozick de la filosofia morală kantiană depinde, pe de-o parte, de plauzibilitatea a ceea ce voi numi, preluând o sintagmă a lui Allen Rosen⁸, “interpretarea minimalistă” a

⁵ Teuber, Andreas, “Kant’s Respect for Persons”, *Political Theory*, vol. 11, nr. 3, 1983, p. 370.

⁶ Rawls, John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.

⁷ Rawls, John, “Kantian Constructivism in Moral Theory”, *The Journal of Philosophy*, vol. 77, issue 9, 1980.

⁸ Rosen, Allen, *Kant’s Theory of Justice*, Cornell University Press, Ithaca, 1996 (trebuie să menționez aici că Rosen este unul din criticii interpretării minimaliste). Nu există un acord în literatura de comentariu asupra acestei sintagme. Spre exemplu, într-o lucrare din ce în ce mai discutată și mai apreciată de exegeții lui Kant, Alexander Kaufman vorbește despre “interpretarea libertariană” (Kaufman, Alexander, *Welfare in the Kantian State*, Clarendon Press, Oxford, 1999). Voi folosi versiunea lui Rosen deoarece sintagma “interpretare libertariană” este

filosofiei practice a lui Kant, iar pe de altă parte de acceptarea concluziilor unor argumente nozickiene independente (cum ar fi acela că impozitarea reprezintă muncă forțată).

În ce fel este teoria lui Rawls una kantiană

În *A Theory of Justice*, Rawls încearcă în mod insistent să arate că propria sa construcție teoretică este una care poartă, în mod decisiv, amprenta kantianismului. Astfel, o secțiune a lucrării este dedicată în întregime interpretării kantiene a dreptății ca echitate⁹, iar o alta ("The main grounds for the two principles of justice", pp. 175-183) consacră un spațiu considerabil încercării de a argumenta în favoarea naturii kantiene a justificării principiilor dreptății. În plus, numele lui Kant este invocat de nenumărate ori pe parcursul cărții, în conexiune cu subiecte extrem de variate (de la educația morală până la valoarea transgenerațională a economisirii). Ceea ce unește însă aceste ocurențe disparate este, întotdeauna, o concluzie în care Rawls remarcă faptul că propria sa soluție la respectiva problemă a fost (cel puțin *in nuce*) anticipată de Kant, dacă nu chiar că este o reluare ușor modificată a soluției kantiene.¹⁰ Cu toată multitudinea de referințe rawlsiene la opera lui Kant, și în ciuda masivității literaturii secundare care tratează (critic sau elogios) natura kantiană a teoriei dreptății ca echitate, a oferi un răspuns precis la întrebarea "în ce fel este Rawls un kantian?" nu este deloc o sarcină facilă, din cel puțin două motive: doar arareori Rawls își justifică opțiunea pentru interpretarea pe care o dă ideilor kantiene (1) și există destule incongruențe, de la secțiune la secțiune în interiorul *Teoriei dreptății* sau de la *Teoria dreptății* la *Constructivismul kantian*, în privința manierei de interpretare a aceluiași concept al lui Kant (2).

Ca primă aproximare generală, putem spune că Rawls încearcă să păstreze structura de bază a teoriei morale kantiene, detașând-o însă de fundalul ei metafizic. Nu ar fi forțat să spunem că, tot așa cum Rawls pretinde că poziția originală "poate fi văzută ca o interpretare procedurală a

prea tare în raport cu ceea ce susține această interpretare (vezi secțiunea a treia a eseului de față). Printre comentatorii importanți ai moralei kantiene care aderă la interpretarea minimalistă, fără a o numi neapărat astfel, se numără Bruce Aune (Aune, Bruce, *Kant's Theory of Morals*, Princeton University Press, Princeton, 1979, pp. 156-159) sau Mary Gregor (Gregor, Mary, *Laus of Freedom. A Study of Kant's Method of Applying the Categorical Imperative in the Metaphysik der Sitten*, Barnes and Noble, New York, 1963, cf. Rosen, op.cit., p. 173).

⁹ Rawls, John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971, par. "Kantian interpretation of justice as fairness", pp. 251-256.

¹⁰ Pentru a folosi o exprimare din prima secțiune, Rawls pare să creadă că proprietatea unei teorii de a fi kantiană reprezintă un merit intrinsec al teoriei.

concepției kantiene despre autonomie și despre imperativul categoric”¹¹, întreaga sa teorie a dreptății încearcă să se constituie ca o interpretare procedurală a teoriei lui Kant. Cu siguranță, există dificultăți inerente acestei prime aproximări. Pentru a folosi sugestiva analogie a lui Arnold Davidson¹², “cineva ar putea considera această încercare ca fiind la fel de coerentă cu cea de a păstra teoria morală a lui Platon dând la o parte în același timp Teoria Formelor, o viziune care, dacă nu este într-un totu lipsită de sens, ar necesita oricum mult efort pentru a primi unul”. O astfel de perspectivă, însă, ar duce argumentul exact pe acel drum despre care cred, așa cum am menționat în prima secțiune, că trebuie evitat. O întrebare de tipul “cât de kantiană mai este o formă a kantianismului în lipsa idealismului transcendențial?” poate da naștere unor discuții infinite și probabil că nu într-un totu lipsite de interes. Dar, din punctul de vedere al obiectivelor acestui eseu, ar fi o întrebare înșelătoare. Mai productivă este o strategie alternativă, și anume aceea de a vedea care sunt punctele în care teoria lui Rawls articulează concepte și premise de sorginte kantiană, care sunt dificultățile acestor articulații și cum înțelege Rawls natura kantiană a propriei teorii. În continuare, voi enumera o parte dintre aceste puncte, începând de la cele mai generale și mergând către cele cu un grad mai înalt de specificitate, alocând fiecăruia o succintă discuție critică.

a) *Prioritatea corectitudinii morale în raport cu binele*

Ideea că ceea ce este corect din punct de vedere moral (*right*) este prioritar în raport cu ceea ce considerăm ca bun nu este o invenție a lui Kant, și cu atât mai puțin a lui Rawls. Într-o formă poate embrionară, ea se regăsește la Locke și apoi la o întreagă pleiadă de autori politici, de la “părinții fondatori” ai constituționalismului american¹³ (în special Paine și Thoreau) până la autorii anarho-capitaliști “excentrici” ai zilelor noastre. Totuși, Kant rămâne autorul care dă prima formă paradigmatică ideii priorității, iar Rawls este, fără îndoială, cel care a reimpus această idee, mai mult decât orice alt filosof contemporan, în discuția etică și politică.

În “Critica rațiunii practice”, Kant discută pe un ton grav ceea ce el numește “paradoxul metodei” în filosofia practică. Mai mult, acordă neseizării anterioare a acestui paradox “meritul” pentru toate confuziile care au

¹¹ Rawls, *A Theory of Justice*, p. 256.

¹² Davidson, Arnold, “Is Rawls a Kantian”, *Pacific Philosophical Quarterly* 66, 1985, p. 49.

¹³ Am folosit sintagma “părinți fondatori” într-un sens mult mai larg decât cel uzual, pentru a include și autorii de secol XIX reprezentativi pentru formarea culturii politico-juridice americane ce s-a materializat în amendamentele succesive aduse constituției.

marcat filosofia morală de până la el.¹⁴ “Paradoxul” este acela că, în termenii lui Kant, “conceptul de bine și rău nu este definit înaintea legii morale căreia, s-ar părea, trebuie să-i servească de fundament; mai curând, conceptul de bine și rău trebuie să fie definit abia ulterior legii morale, și prin mijlocirea acesteia”¹⁵. Nu este greu să identificăm, sub numele “paradoxului metodei”, ideea familiară a priorității corectitudinii în raport cu binele. Această noțiune a priorității și a relațiilor de subordonare în filosofia morală este însă, pentru Kant, mult mai largă decât lasă să se întrevadă formularea paradoxului. Arnold Davidson o detectează în cinci perechi de concepte fundamentale pentru morala kantiană. Astfel, “corectitudinea morală este prioritară în raport cu binele, imperativul categoric este prioritar în raport cu cel ipotetic, interesul practic pur este prioritar în raport atât cu interesul practic empiric, cât și cu înclinațiile naturale, voința bună este prioritară în raport cu toate celelalte aspecte sau trăsături ale eului, iar demnitatea este prioritară în raport cu prețul”¹⁶. Argumentul lui Davidson vizează o con-cluzie mult mai ambițioasă și mai provocatoare, pe care însă mă voi mulțumi doar să o menționez fără a o mai analiza, și anume aceea că ideea priorității joacă un rol structural covârșitor în teoriile lui Kant și Rawls, analog cu cel jucat de conceptul de maximizare în eticile utilitariste.

Rawls își asumă întru totul originea kantiană a propriei concepții a priorității, făcând o trimitere explicită la pasajul din *Critica rațiunii practice* citat mai sus¹⁷. Completarea pe care o aduce îmbogățește însă sensul priorității, prin definirea acestui concept ca ordonare lexicografică a aspectelor morale în raport cu cele non-morale (*lexicographic ordering of moral over non-moral*¹⁸). Consecința directă a acestei ordonări nu este explicată însă decât mult mai târziu, către finalul cărții, în legătură cu ideea de “respect pentru persoane”. Astfel, “a respecta persoanele înseamnă a recunoaște că ele posedă o inviolabilitate fondată pe dreptate, pe care nici măcar bunăstarea societății ca întreg nu o poate surclasa. Înseamnă a afirma că o pierdere a libertății pentru unii nu poate căpăta statutul corectitudinii morale (*is not made right*) prin creșterea bunăstării de care se bucură alții. Prioritățile

¹⁴ Kant, Immanuel, *Critique of Practical Reason*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1956, p. 65. Am ales să utilizez această ediție în primul rând pentru că, în mare măsură, pare să fie cea mai folosită în literatura de comentariu parcursă. În plus, versiunea în limba română disponibilă (ediția Bagdasar, în care pasajul corespondent se găsește în cartea 1, cap. 2) oferă o traducere în multe privințe defectuoasă. Astfel, strategia utilizării unei ediții citate de comentatori consacrați pare să fie una care permite o minimizare, cât de cât, a riscurilor.

¹⁵ Idem, p. 64.

¹⁶ Davidson, op.cit., p. 50

¹⁷ Rawls, *Theory of Justice*, p. 43n

¹⁸ idem, p. 43n

lexicale ale dreptății reprezintă valoarea persoanelor, despre care Kant spune că este dincolo de orice preț”¹⁹.

Conectarea ideii priorității corectitudinii în raport cu binele cu noțiunea de ordonare lexicografică a principiilor dreptății reprezintă, fără îndoială, o valorizare fecundă și o dezvoltare a conceptului kantian al priorității. Însă opțiunea lui Rawls pentru o definiție a conceptului de ordonare lexicografică prin raportare la prioritatea kantiană a corectitudinii pune teoriei dreptății ca echitate o problemă internă. Astfel, ideea ordonării celor trei principii ale dreptății se ambiguizează, deoarece ar fi de așteptat ca ele să fie ordonate după același principiu al priorității corectitudinii. În practică, lucrurile par să stea chiar așa: principiul diferenței (care consideră “binele” unei categorii de agenți morali – adică avantajul celor mai dezavantajați) ocupă ultimul loc în ierarhie, tocmai datorită acestei specificități. Însă cele trei principii, luate împreună, reprezintă chiar criteriul corectitudinii morale (al lui *right*), care trebuie să fie prioritară în raport cu binele. Cum poate fi concepută inserția considerațiilor despre bine în domeniul corectitudinii? Întrebarea, extrem de dificilă, ar fi fost evitată dacă Rawls s-ar fi mulțumit cu o definiție mai tehnică și mai neutră a ordonării lexicografice, renunțând la conexiunea extrem de încărcată normativ cu ideea kantiană a priorității. Răspunsul este dat de Rawls în *Constructivismul kantian*, prin reconsiderarea statutului persoanei morale.

b) *Poziția originară ca interpretare procedurală a noțiunii de autonomie*

Poziția originară configurează, în contractualismul rawlsian, circumstanțele alegerii în care se află agenții morali (părțile) care vor decide în favoarea unui set de principii ale dreptății. Există o constrângere formală pe care trebuie să o satisfacă descrierea situației de alegere într-un argument contractualist, și anume ca *circumstanțele alegerii* să nu fie caracterizate în termenii *agenților morali* care aleg (cu alte cuvinte, trebuie să existe o justificare independentă pentru agentul alegerii și pentru circumstanțele alegerii²⁰).

Construcția lui Rawls din *A Theory of Justice* satisface, în bună măsură, constrângerea independenței. Părțile din poziția originară sunt descrise ca agenți morali raționali în sens instrumental, cu o atitudine definită față de risc, preocupați de propriul bine viitor și mutual dezinteresați și fiind, în

¹⁹ idem. p. 586. Se poate oare argumenta, pornind de la acest pasaj, că există o oarecare tensiune între principiul maximei libertăți compatibile și cel al diferenței?

²⁰ Pentru această condiție vezi, de exemplu, Ackerman, Bruce, *Social Justice in the Liberal State*, Yale University Press, 1980, secțiunea. 66.

plus, în posesia unei “puteri” morale numite “simț al dreptății”. Agenții astfel descriși sunt puși în situația de a alege principiile dreptății care vor da structura de bază a societății în care urmează să trăiască, alegerea având loc în spatele unui “văl al ignoranței” menit să înlăture din evaluarea morală considerentele privite ca fiind non-morale (vârstă, sex, poziție socială, etc.). Dacă părțile joacă rolul agenților alegerii, vălul ignoranței descrie circumstanțele alegerii. Cu siguranță, justificarea opțiunii pentru trăsăturile agenților și pentru ceea ce ascunde vălul ignoranței poate fi, și a fost, obiect al discuției critice. Pentru discuția noastră, însă, important este că, indiferent cum am vedea tăria acestei justificări, ea pare a satisface criteriul formal menționat.

O primă problemă, de altă natură, apare totuși atunci când Rawls încearcă să ofere o interpretare kantiană a poziției originare. În cele ce urmează, voi încerca să ofer o reconstrucție a acestei justificări, în liniile ei majore.

Teza principală a interpretării kantiene oferite de Rawls este aceea că poziția originară constituie o reflectare a ideii de autonomie. Astfel, după Rawls, “o persoană acționează în mod autonom atunci când își alege principiile acțiunii ca fiind cea mai adecvată expresie cu putință a naturii sale ca ființă rațională liberă și egală”²¹. Vălul ignoranței reprezintă, susține Rawls, instrumentul care face posibilă acțiunea autonomă în poziția originară. Mai mult, alegerea în condițiile specificate a principiilor dreptății garantează posibilitatea acțiunii autonome și după ridicarea vălului ignoranței; iar aceasta deoarece principiile alese nu depind de niciun fel de contingente naturale sau sociale, și nici de prejudecățile agenților, ori de planurile lor de viață.

În secțiunea a treia a *Întemeierii metafizicii moravurilor*, Kant prezintă ideea de autonomie a voinței ca definitorie pentru eul rațional în virtutea apartenței sale la lumea inteligibilă. În mod analog, ne îndeamnă Rawls, “să ne gândim la poziția originară ca la perspectiva din care privesc lumea euri numenale. Părțile, ca euri numenale, se bucură de o libertate completă de a alege orice principii doresc, dar, în același timp, ele sunt caracterizate prin dorința de a-și exprima propria natură de membri raționali și egali ai lumii inteligibile, care se bucură de exact această libertate de alegere; cu alte cuvinte, propria natură de ființe care pot privi lumea în acest mod și pot exprima această perspectivă în viața lor ca membri ai societății”²². Din aceste motive, poziția originară poate fi văzută ca “interpretare procedurală a

²¹ Rawls, *A Theory of Justice*, p. 252.

²² idem, p. 255.

concepției lui Kant despre autonomie și a imperativului categoric. [...] De acum, aceste noțiuni nu mai sunt pur transcendente și lipsite de o legătură explicabilă cu conduita umană, deoarece concepția procedurală a poziției originare ne permite să operăm aceste conexiuni”²³.

Există (cel puțin) o problemă imediat sesizabilă a acestei “interpretări kantiene”. Obiecția a și fost, de altfel, formulată la puțin timp după apariția *Teoriei dreptății*, într-un articol al lui Oliver Johnson²⁴. Astfel, observă Johnson, alegerile operate de agenți în poziția originală, pe care Rawls le numește autonome, sunt alegeri pe care Kant le-ar eticheta fără ezitare ca heteronome (deoarece părțile sunt prezentate ca fiind motivate de propriul lor bine viitor, adică de ceva asemănător mai curând înclinațiilor; ori o acțiune izvorâtă dintr-o înclinație nu poate fi, din punct de vedere kantian, tehnic vorbind, una autonomă). Critica lui Johnson nu exclude posibilitatea ca alegerile și acțiunile agenților de după ridicarea vălului ignoranței, dacă sunt operate din “respect pentru principiile dreptății”, să fie instanțieri ale autonomiei²⁵. Dar posibilitatea acțiunii autonome în societate nu salvează concepția despre poziția originală ca interpretare procedurală a ideii kantiene de autonomie²⁶.

Nu am întâlnit, printre scrierile lui Rawls, un răspuns direct la obiecția heteronomiei. Totuși, nu cred că ar fi o conjectură prea îndrăzneță să spunem că demersul din *Conferințele Dewey (Constructivismul kantian)* se constituie în întregime ca o replică la acest tip de obiecție.

Trei sunt noutățile importante, cred, în *Constructivismul kantian*: distincția între raționalitate și rezonabilitate, atribuirea unei poziții de preeminență condiției publicității și apariția unui nou instrument argumentativ, reprezentat de “concepțiile-model”. Dacă primele depășesc cadrul discuției de față, merită să ne oprim puțin asupra celor trei concepții-model (cea a persoanei morale, cea a societății bine ordonate și cea a poziției originare) și asupra rolului lor constructiv. Scopul general al constructi-

²³ *ibid.*, p. 256.

²⁴ Johnson, Oliver, “The Kantian Interpretation”, *Ethics* 85, no.1, 1974. Acest articol a născut o polemică interesantă prin replica lui Stephen Darwall (“A Defense of the Kantian Interpretation”, *Ethics*, 86, 2, 1976).

²⁵ Vezi Johnson, Oliver, “Autonomy in Kant and Rawls: A Reply”, *Ethics*, 87, nr. 3, 1977, articol care încheie polemica sa cu Darwall.

²⁶ Pentru a da Cezarului ce se cuvine dat Cezarului, trebuie menționat aici faptul că Rawls a încercat să anticipeze o obiecție de tipul celei de mai sus, prin insistența sa asupra faptului că teoria bunurilor primare nu trebuie văzută ca o instanțiere a înclinațiilor naturale, în măsura în care bunurile primare sunt cele pe care le-ar dori orice agent moral în virtutea raționalității sale (instrumentale). Totuși, argumentul este ambiguu și nesatisfăcător, fapt recunoscut implicit chiar de Rawls prin redefinirea bunurilor primare în *Constructivismul kantian*.

vismului kantian, ca metodă a filosofiei morale, este după Rawls acela de a lega principiile definite ale dreptății de o concepție particulară a persoanei²⁷. Concepțiile-model ar trebui privite ca independente (pentru a satisface condiția formală) și, luate împreună, ar trebui să restrângă aria opțiunilor de alegere disponibile pentru agenți, pentru a conduce către selectarea principiilor căutate. Problema este că, în definițiile date aici, cele trei concepții-model nu sunt independente. Astfel, una dintre trăsăturile definitorii ale societății bine ordonate este că membrii ei sunt “și se privesc pe sine și unii pe alții [...] ca persoane morale libere și egale”²⁸. Această caracterizare reprezintă un mod de a introduce concepția-model a persoanei morale în definirea celei a societății bine ordonate. Același lucru se întâmplă și cu poziția originară, definită tot în termenii persoanei morale.

Nici ideea de persoană morală (agent moral) nu rămâne aceeași din *Teoria dreptății*. Diferența decisivă este dată de modificarea statutului vălului ignoranței. Simplu spus, dacă în *Teoria dreptății* vălul ignoranței definea circumstanțele în care este pus să aleagă agentul moral, în *Constructivismul kantian* persoana morală este definită ca cea care se află în spatele vălului ignoranței. Modificarea nu este, pur și simplu, una de accent. Dacă raționalitatea instrumentală și atitudinea față de risc erau trăsăturile fundamentale ale agentului moral în prima sa “versiune”, acum locul acestora este luat de statutul său de persoană morală rațională (în sensul nou, opus rezonabilității) liberă și egală cu celelalte persoane morale. Distincția dintre agenți și circumstanțe, pe care Rawls încercase să o păstreze în *Teoria dreptății*, dispare; locul ei este luat de o strategie în care unul dintre elementele construcției devine fundațional în raport cu celelalte două.

Nu voi discuta aici dacă noua interpretare kantiană din *Conferințele Dewey* este mai adecvată decât predecesoarea ei. Unii critici sugerează că nu. Astfel, pentru Galston, constructivismul kantian “pune în evidență măsura în care Rawls abandonează o înțelegere cu adevărat kantiană a statutului epistemologic al principiilor morale, o înțelegere propusă, nu fără echivocuri, în *A Theory of Justice*”²⁹. Alții adoptă o atitudine mai mult decât favorabilă (de exemplu, Davidson³⁰ sau Thomas Hill, Jr.³¹, cu precizarea că ultimul dintre ei propune imperiul scopurilor ca analog al poziției originare în teoria kantiană – sugestie pe care o face, de altfel, și Rawls în ambele texte discutate).

²⁷ Rawls, *Constructivismul kantian*, p. 520.

²⁸ idem, p. 521.

²⁹ Galston, op.cit., pp. 493-494.

³⁰ Davidson, op.cit.

³¹ Hill Jr., Thomas, *Dignity and Practical Reason in Kant's Moral Theory*, Cornell University Press, Ithaca, 1992, cap. 11 (“Kantian Constructivism in Ethics”).

Important pentru argumentul meu este doar faptul că cele două "interpretări" kantiene sunt despărțite de o serie de diferențe decisive, care indică mai curând o ruptură decât o continuitate între ele. De asemenea, importantă pentru o continuare a argumentului este nesatisfacerea condiției formale de independență în a doua interpretare. Fără a intra în detalii prea amănunțite, și fără a încerca acum o astfel de continuare, voi preciza doar că interpretarea din *Constructivismul kantian* poate furniza, cred o armă extraordinară cuiva care ar încerca să ducă mai departe argumentul extrem de provocator produs de Jean Hampton³² în favoarea tezei că John Rawls nu are, de fapt, o teorie a contractului social, ci una a alegerii (foarte simplu spus, agenții sunt astfel caracterizați în poziția originală, încât, de fapt, ei vor selecta cu toții în mod automat aceleași principii – orice invocare a unui acord între ei este doar un artificiu redundant, deoarece acordul, pur și simplu, nu e necesar).

c) *Principiul diferenței ca expresie a formulei umanității ca scop în sine*

Interpretarea celei de-a doua formule subsidiare a imperativului categoric reprezintă principalul punct de conflict direct între revendicările concurente de la paradigma kantiană ale lui Rawls și Nozick. Nu voi insista prea mult aici asupra acestei discuții, urmând să revin în secțiunea a treia. Voi schița doar, în linii mari, interpretarea pe care o dă Rawls cerinței kantiene de a trata umanitatea din persoanele umane ca scop în sine, și niciodată doar ca mijloc. Într-o primă aproximare, Rawls precizează că a-i trata pe oameni ca scopuri în sine înseamnă a-i trata în conformitate cu acele principii la care ar consimți în poziția originală a egalității, deoarece "astfel oamenii ar avea o reprezentare egală ca persoane morale ce se privesc pe sine ca scopuri în sine"³³. Mai departe în aceeași secțiune, Rawls precizează că principiile în discuție sunt principiul maximei libertăți egale compatibile pentru toți și principiul diferenței. Astfel, "a trata persoanele ca scopuri în sine, în structura de bază a societății, înseamnă a cădea de acord să renunțăm la acele câștiguri care nu contribuie la așteptările lor reprezentative. Prin contrast, a trata persoanele ca mijloace înseamnă a fi pregătit să le impui o șansă mai mică în viață de dragul așteptărilor mai mari ale altora"³⁴.

³² Hampton, Jean, "Contracts and Choices: Does Rawls Have a Social Contract Theory?", *The Journal of Philosophy*, vol. 77, nr. 6, 1980. Să remarcăm, în treacăt, că unul dintre punctele focale ale argumentului lui Hampton se bazează pe o critică a primei interpretări kantiene, din *Teoria dreptății*.

³³ Rawls, *Teoria dreptății*, p. 180.

³⁴ idem, pp. 180-181.

Această explicație oferită de Rawls vizează în special principiul diferenței. Cum principala obiecție care poate fi adusă este, cred, cea formulată de Nozick, voi amâna discuția cu câteva pagini.

d) Condiția publicității

Prezentă mai curând marginal în *Teoria dreptății*, condiția publicității a primit din ce în ce mai multă greutate în *Constructivismul kantian* și apoi în *Liberalismul politic*. Miza principală a discuției este dată de interpretarea distincției kantiene între uzul privat și cel public al rațiunii. Nu voi detalia aici această discuție, deoarece ne-ar îndepărta de “dialogul” cu teoria nozickiană a dreptății ca îndreptățire³⁵.

Robert Nozick și kantianismul aluziv

O încercare de a discuta filiația kantiană a teoriei dreptății ca îndreptățire se lovește de dificultatea opusă celei pe care am întâlnit-o în secțiunea dedicată lui John Rawls. Dacă *Teoria dreptății* abundă în trimiteri la Kant și în interpretări ale unor poziții kantiene, asupra cărora Rawls revine și în *Conferințele Dewey*, lucrarea lui Nozick *Anarhie, stat și utopie* este mai mult decât săracă în astfel de trimiteri. De fapt, Kant este invocat doar în câteva contexte pe parcursul a aproape patru sute de pagini. De ce am face, atunci, efortul de a discuta apartenența teoriei lui Nozick la o tradiție kantiană? Prima justificare provine din mirarea față de avalanșa de texte care asumă ori afirmă explicit³⁶ faptul că Nozick și-a apropiat (licit după unii autori, ilicit

³⁵ De fapt, această discuție ar putea foarte bine face obiectul unui articol separat, mai ales datorită pasionantei dispute pe care a prilejuit-o între Habermas și Rawls (vezi Habermas, Jürgen, “Reconciliation Through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls’s *Political Liberalism*”, *The Journal of Philosophy*, vol. 92, issue 3, 1995 și Rawls, John, “Political Liberalism: Reply to Habermas”, *The Journal of Philosophy*, vol. 92, issue 3, 1995). Vezi și impresionanta lucrare a lui Kenneth Baynes, *The Normative Grounds of Social Criticism: Kant, Rawls, and Habermas* (State University of New York Press, New York, 1991) care, mărturisește Habermas, l-a impulsionat să-și scrie faimoasele “remarci”. În alt registru, pentru distincția kantiană între uzul privat și cel public al rațiunii și pentru nuanța de angajament politic a acestei distincții, vezi Laursen, John Christian, “The Subversive Kant: The Vocabulary of “Public” and “Publicity””, *Political Theory*, vol. 14, nr. 4, 1986.

³⁶ Menționez aproape aleatoriu câteva: Teuber, op.cit., p. 370, Barry, Norman, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, MacMillan, Londra, 1991, pp. 104-106, 132 și Kaufman, op. cit., pp. 1-2 (care, după ce ne anunță că gândirea politică a lui Kant a fost preluată în mod ilicit de gânditori libertarieni ca Wilhelm von Humboldt sau Friedrich Hayek, susține nici mai mult, nici mai puțin decât că “interpretarea libertariană, care a influențat gândirea unor filosofi atât de

după alții), pentru construcția propriei teorii, concepte sau teze kantiene, fără a explica în nici un fel natura și limitele acestei apropieri. Nu voi încerca să ofer aici explicația absentă; e o sarcină care depășește cadrul acestei lucrări. Ce sper că voi fi reușit prin argumentul de față este să schițez strategia care cred că ar fi capabilă, susținută de o doză serioasă de efort euristic, interpretativ și "arheologic", să conducă spre o astfel de explicație.

O a doua justificare este de ordin ceva mai teoretic și pornește de la observația că cele mai importante două invocări ale moralei kantiene din cartea lui Nozick își au locul în două din punctele cruciale pentru argumentul lucrării. Prima ocurență o întâlnim în caracterizarea "constrângerilor colaterale", conceptul fundamental pentru demersul din *Anarhie, stat și utopie*. Spune Nozick: "Constrângerile colaterale asupra acțiunii reflectă principiul kantian fundamental că indivizii sînt scopuri și nu numai mijloace; ei nu pot fi sacrificați sau folosiți pentru îndeplinirea altor scopuri fără consimțământul lor. Indivizii sînt inviolabili."³⁷ În același loc, într-un registru ironic cu privire la posibilitatea teoriilor stării finale de a integra principiul kantian, se spune: "dacă Immanuel Kant ar fi susținut această concepție (de tipul stării finale, n.m.), atunci ar fi exprimat în felul acesta cea de-a doua formulă a imperativului categoric: "Acționează în așa fel încât să minimizezi folosirea umanității numai ca mijloc" și nu în felul în care a făcut-o de fapt:[...]"³⁸. Al doilea "moment kantian" al argumentului survine în contextul criticilor aduse de Nozick teoriei lui Rawls. Registrul, aici, este din nou ironic și aluziv: "ei (cei care nu văd distribuția socială a talentelor, așa cum o vede Rawls, ca total arbitrară din punct de vedere moral –n.m.) se vor întreba dacă poate fi adecvată orice reconstrucție a lui Kant (ca cea de la 2c), a cărei discuție am amânat-o pentru această secțiune-n.m.) pentru care abilitățile și talentele oamenilor sînt resurse pentru alții. [...] [Poate fi adecvată] Numai dacă accentuăm foarte puternic distincția dintre oameni și talentele, înzestrările, abilitățile și caracteristicile lor"³⁹. Evident, implicită aici este ideea că o reconstrucție adecvată a principiului kantian este una care nu operează o separație între indivizi și talentele lor, adică una apropiată de cea oferită de Nozick. Aceste câteva aluzii epuizează discuția lui Nozick despre legăturile între propria teorie și cea kantiană. Dar ceea ce sper să motiveze efortul de a le discuta este credința personală că ne aflăm în fața

diferiți ca Michael Oakeshott și Robert Nozick, rămâne abordarea dominantă a politicii kantiene printre cercetătorii continentali"?!?).

³⁷ Nozick, op.cit., p. 73.

³⁸ idem, p. 74.

³⁹ ibid., p.281.

unora dintre cele mai importante aluzii cu încărcătură teoretică din filosofia politică a secolului trecut.

În capitolul al VI-lea al cărții sale dedicate liberalismului clasic și libertarianismului, intitulat “Problemele etice ale individualismului”, Norman Barry ne oferă o viziune convingătoare asupra “mizei” principale a formelor deontologice ale libertarianismului. Astfel, după Barry, aceste forme se înrădăcinează în principal în operele a doi autori: John Locke și Immanuel Kant. Dacă influența primului se face simțită mai ales prin ideea drepturilor naturale și prin teoria achiziției inițiale a proprietății, impactul principal al gândirii kantiene se reflectă în preocuparea fundamentală a libertarianismului deontologist de a supune față de legea morală toate prezumțiile în favoarea puterii politice. Strategia uzuală, așa cum o identifică Barry, pornește de la un tip de justificare a libertății individuale: “Fundamentul deontologist al libertății, derivat din izvorul ultim al eticii kantiene, accentuează inviolabilitatea persoanelor și prohibirea anumitor forme de coerciție”⁴⁰. Ceea ce ar fi specific gândirii libertariene este faptul că aceasta duce până la concluzia sa ultimă “principiul kantian că nicio persoană nu poate fi folosită în mod legitim ca mijloc pentru scopurile altei persoane”, susținând că “cei bogați nu pot fi folosiți ca mijloace pentru satisfacerea scopurilor celor săraci”⁴¹. În capitolul următor, dedicat teoriei îndreptățirii, Barry notează că “etica lui Nozick este una deontologistă și kantiană: există datorii și constrângeri morale care sunt valabile independent de orice considerente de utilitate.”⁴².

Sugestiile lui Barry ne-au dus, poate, cu un pas înainte, dar sunt departe de a oferi explicația căutată. Însă, dacă într-adevăr preocuparea libertarianilor deontologiști de a supune politica legii morale este “împrumutată” de la Kant, atunci poate că o privire asupra modului în care a încercat chiar Kant să subsumeze politica moralității ar fi utilă. La fel cum, în acest punct, este utilă o precizare. Cu siguranță, Nozick nu susține în mod explicit că Immanuel Kant însuși și-a dus argumentul moral până la punctul în care să fi construit o teorie politică libertariană (deși poate unele dintre aluziile menționate ar putea fi văzute astfel). Dar, dacă ar putea fi izolată o astfel de viziune în doctrina kantiană, așa cum susțin unii comentatori, acest fapt s-ar putea dovedi extrem de important pentru justificarea pretenției lui Nozick că

⁴⁰ Barry, op.cit., p. 104.

⁴¹ idem, p. 106.

⁴² ibid., p. 133. Să notăm, în treacăt, că această caracterizare a apartenenței eticii lui Nozick la paradigma kantiană este, totuși, una nesatisfăcătoare; independența datoriilor morale față de utilitate este, într-adevăr, o trăsătură a moralei kantiene, dar nu poate fi considerată “marca” specifică a acesteia, sau nucleul ei dur.

propria teorie a dreptății reprezintă o continuare legitimă a moralei kantiene (dacă și Kant a fost un minimalist, atunci șansele ca apropierea sa de către Nozick să fie licită cresc). Reciproca acestei afirmații nu este, însă, valabilă. Eșecul în a dovedi existența unui fir minimalist în teoria lui Kant nu subminează în mod decisiv pretenția lui Nozick (deși, poate, o face mai puțin plauzibilă). Analog, am putea utiliza, să spunem, tehnica rawlsiană a echilibrului reflectiv ca manieră de argumentare morală pentru a ajunge, în principiu, la concluzii cât se poate de diferite de cele ale lui Rawls. O evaluare a corectitudinii utilizării de către noi a tehnicii respective, împreună cu instrumentarul ei conceptual, este independentă de concluziile la care am ajuns (deși, de acord, utilizarea corectă a unei proceduri rawlsiene pentru a deriva concluzii non-rawlsiene pare insuficientă pentru a ne justifica eventuala pretenție că am fi rawlsieni).

Fără nicio pretenție de a decide aici acuratețea “interpretării minimaliste” a teoriei lui Kant, îi voi expune în continuare liniile principale. Și cum, de multe ori, cea mai bună manieră de a prezenta o poziție filosofică este, pur și simplu, citarea unui fragment reprezentativ al proponentilor ei, să-i dăm cuvântul lui Bruce Aune: “Deși Kant insistă că scopul care trebuie promovată de legile publice nu este fericirea cetățenilor, ci o “condiție juridică” ce le asigură și le protejează drepturile (sau libertățile legitime), el susține că acest scop poate fi realizat doar într-o ordine socială stabilă și durabilă. Pentru a se asigura că statul sau societatea civilă sunt stabile [...], legiuitorul *poate* (italicele mele) să promulge legi care să contribuie la prosperitatea oamenilor.[...] Ceea ce am putea numi “legislația asistențială” este prin urmare justificabilă, după Kant, atunci și doar atunci când este necesară pentru continuarea existenței societății civile”⁴³. Disputa exegetică nu se poartă asupra primei părți a interpretării (toată lumea va fi de acord că, pentru Kant, scopul principal al unui stat este protejarea drepturilor), ci asupra presupusei reticențe accentuate a lui Kant față de ideea asistenței sociale.

O virtute a interpretării minimaliste pare a fi existența unor evidențe textuale edificatoare. Pasajul-cheie, în viziunea proponentilor minimalismului, pare a se afla în secțiunea a doua din *Teorie și practică*⁴⁴, și este următorul: “dacă puterea supremă promulgă legi care vizează în primul rând fericirea, acest lucru nu poate fi văzut ca fiind scopul pentru care a fost

⁴³ Aune, op.cit. p. 157.

⁴⁴ Kant, Immanuel, “On the Common Saying: ‘This May Be True in Theory, but It does not Apply in Practice’”, în Reiss, Hans (ed), *Kant. Political Writings*, Cambridge University Press, ed. a II-a, reprintată în 1996, trad. H.B. Nisbet, pp. 73-87.

stabilită constituția civilă, ci doar ca un mijloc de a *proteja statul legitim*, în special față de dușmanii din afară”⁴⁵. Alte pasaje care par să îndreptățescă interpretarea minimalistă pot fi găsite în *Disputa facultăților*⁴⁶ și, după unii comentatori, în *Metafizica moravurilor (doctrina dreptului)*⁴⁷.

În afara acestei virtuți, Allen Rosen, unul dintre criticii vehemenți ai interpretării minimaliste, identifică încă cinci aspecte care conferă credibilitate acestei interpretări⁴⁸:

- Coerciția, după Kant, ar fi justificată doar atunci când este permisă de primul principiu al dreptului. Cum taxarea redistributivă încalcă acest principiu, ea este nejustificată.
- Kant se opune ferm legislației paternaliste, deci și celei asistențiale, cu excepția situațiilor când securitatea statului cere o astfel de legislație.
- Indeterminarea conceptului de fericire face din acesta un fundament inadecvat al legislației.
- Statului nu îi este permis să impună respectarea datoriei imperfecte a carității.
- Orice lege moralmente acceptabilă trebuie să se bazeze pe conceptul de dreptate care, în viziunea lui Kant, ar fi independent de nevoile indivizilor.

Considerentele expuse mai sus sunt suficiente, cred, pentru a face plauzibilă interpretarea minimalistă. Desigur, de la plauzibilitate la corectitudine este un drum lung, pe care nu mi-am propus să îl parcurg aici și care s-ar putea, în cazul acestei interpretări, să nici nu poată fi parcurs. Obiecțiile aduse de oponenții ei (pe care nu le mai enumăr aici din rațiuni de spațiu) sunt, la rândul lor, convingătoare și cel puțin la fel de plauzibile. Însă, dacă versiunea minimalistă este o alternativă interpretativă serioasă și credibilă, am putea emite ipoteza că, atunci când Nozick lasă să se înțeleagă că își vede teoria ca aparținând cumva paradigmei kantiene, apartenența pe care o are în vedere este exact la acest tip de evaluare a impactului politic al moralei lui Kant.

Dar această strategie de abordare a kantianismului lui Nozick nu este singura posibilă. O a doua pe care aș dori să o sugerez, poate și mai speculativă, constă în încercarea de a reconstrui, într-o manieră care să fie compatibilă cu felul în care Nozick utilizează a doua formulă a imperativului

⁴⁵ Idem, p. 80.

⁴⁶ Kant, Immanuel, “The Contest of Faculties”, în Reiss, Hans, op. cit, p. 183n

⁴⁷ cf. Kaufman, op.cit., p. 36.

⁴⁸ Rosen, op.cit, p. 187.

categoric, argumente pe care el nu le subsumează în mod explicit acesteia. Un exemplu ar fi argumentul în favoarea ideii că impozitarea reprezintă o formă de muncă forțată (*Anarhie, stat și utopie*, pp. 218-221). Trecerea de la forma argumentului care este dată de Nozick în lucrarea sa și o versiune "kantianizată" s-ar putea face relativ simplu, prin mijlocirea unei analogii între munca forțată și sclavie. Dacă impozitarea redistributivă a câștigurilor lui X (alta decât cea care vizează compensarea pentru prohibirea acțiunilor riscante, necesară trecerii de la statul ultra-minimal la cel minimal, și care este, după Nozick, singurul tip de redistribuție admisibil) este într-adevăr echivalentă cu un număr Y de ore zilnice pe care X le prestează ca muncă forțată, atunci diferența între această procedură și sclavie este, s-ar putea argumenta, doar una de grad (de număr de ore). Obiecția că sclavul nu poate face ce dorește în restul orelor nu este una foarte convingătoare, deoarece, în practică, și sclavilor li se permitea alocarea unui timp pentru masă, somn etc., sau pur și simplu putem presupune existența unor "timpuri morți" în muncă. Pe de altă parte, este teoretic posibil ca un stat să impoziteze veniturile lui X cu un procent foarte aproape de 100%, ceea ce ar însemna că aproape toată munca efectuată de X este muncă forțată (condiție care aproximează destul de bine, cel puțin definițional, postura de sclav). În privința sclaviei, putem spune cu certitudine că nu respectă legea morală kantiană, cel puțin sub forma poruncii de a trata umanitatea din persoane întotdeauna ca scop (e greu de văzut cum s-ar putea formula o maximă a proprietarului de sclavi care să reziste canonului judecării morale). În acest caz, un nozickian "pur și dur" ar putea pretinde că interpretarea pe care o dă formulei umanității este una, chiar dacă poate prea literală, legitimă (cel puțin în comparație cu cea a lui Rawls, în măsura în care principiul diferenței este compatibil cu, sau chiar presupune, mecanismele de impozitare redistributivă). Succesul unor astfel de reconstrucții "kantianizate" ale argumentelor lui Nozick depinde însă, în mod decisiv, de succesul argumentelor inițiale. În exemplul nostru, dacă impozitarea *nu* este echivalentă cu munca forțată, atunci tot efortul de "kantianizare" a argumentului devine inutil.

Cele două moduri de abordare pe care am încercat să le schițez nu epuizează plaja opțiunilor posibile. Alte strategii posibile ar fi putut porni de la faptul că justificarea inegalităților de avuție pe care o oferă Kant în aceeași secțiune secundă din *Teorie și practică* este destul de îndepărtată de tipul de justificare dat inegalităților de către Rawls (și, prin comparație, mai apropiată de modelul nozickian) sau de la observația că, la fel ca și Rawls, Nozick aderă fără rezerve la conceptul kantian al priorității corectitudinii morale în raport cu binele.

* * *

Am încercat, în această lucrare, să analizez maniera în care cele mai influente două teorii contemporane ale dreptății se revendică de la morala kantiană. Am arătat că acest proces de revendicare a apartenenței nu este, pentru nici una dintre ele, lipsit de asperități, unele foarte serioase. Asumția pe care am adoptat-o din start a fost aceea că este mai productiv să discut maniere diferite de înțelegere și asimilare a conceptelor morale kantiene în filosofia politică de azi, decât să caut un algoritm de decizie privind conformitatea celor două teorii cu o iluzorie interpretare unică și ultimă a filosofiei practice a lui Kant. Dacă alegerea s-a dovedit corectă și am atins cel puțin parțial obiectivele anunțate la început, atunci mi-ar plăcea să privesc această încercare ca pe o reverență în față unuia dintre cele mai impozante (ca “arhitectonică”) și mai fertile (ca efecte) demersuri filosofice.

Bibliografie

- Ackerman, Bruce, *Social Justice in the Liberal State*, Yale University Press, 1980.
- Aune, Bruce, *Kant's Theory of Morals*, Princeton University Press, Princeton, 1979.
- Barry, Norman, *On Classical Liberalism and Libertarianism*, MacMillan, Londra, 1991.
- Baynes, Kenneth, *The Normative Grounds of Social Criticism: Kant, Rawls, and Habermas*, State University of New York Press, New York, 1991.
- Darwall, Stephen, “A Defense of the Kantian Interpretation”, *Ethics*, 86, 2, 1976.
- Davidson, Arnold, “Is Rawls a Kantian”, *Pacific Philosophical Quarterly* 66, 1985.
- Galston, William, “Moral Personality and Liberal Theory: John Rawls’s “Dewey Lectures””, *Political Theory*, vol. 10, nr. 4, 1982.
- Hampton, Jean, “Contracts and Choices: Does Rawls Have a Social Contract Theory?”, *The Journal of Philosophy*, vol. 77, nr. 6, 1980.
- Hill Jr., Thomas, *Dignity and Practical Reason in Kant's Moral Theory*, Cornell University Press, Ithaca, 1992.
- Jeffrey, Paul (ed.), *Reading Nozick*, Rowman and Littlefield, New Jersey, 1981.
- Johnson, Oliver, “Autonomy in Kant and Rawls: A Reply”, *Ethics*, 87, no.3, 1977
- Johnson, Oliver, “The Kantian Interpretation”, *Ethics* 85, nr.1, 1974.
- Kant, Immanuel, *Critique of Practical Reason*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1956.
- Kant, Immanuel, “On the Common Saying: ‘This May Be True in Theory, but It does not Apply in Practice’”, în Reiss, Hans (ed), *Kant. Political Writings*, Cambridge University Press, ed. a 2-a, retipărită în 1996, trad. H.B. Nisbet, pp. 73-87.
- Kant, Immanuel, *Întemeierea metafizicii moravurilor* (trad. coordonată de Valentin Muresan), Humanitas, București, 2007.
- Kaufman, Alexander, *Welfare in the Kantian State*, Clarendon Press, Oxford, 1999.
- Kymlicka, Will, *Contemporary Political Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

- Laursen, John Christian, "The Subversive Kant: The Vocabulary of "Public" and "Publicity"", *Political Theory*, vol. 14, nr. 4, 1986.
- Nozick, Robert, *Anarhie, stat și utopie* (trad. Mircea Dumitru) Humanitas, București, 1997.
- Rawls, John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.
- Rawls, John, "Kantian Constructivism in Moral Theory", *The Journal of Philosophy*, vol. 77, nr. 9, 1980.
- Rawls, John, "Political Liberalism: Reply to Habermas", *The Journal of Philosophy*, vol. 92, nr 3, 1995.
- Rosen, Allen, *Kant's Theory of Justice*, Cornell University Press, Ithaca, 1996.
- Teuber, Andreas, "Kant's Respect for Persons", *Political Theory*, vol. 11, no. 3, 1983.